

GOD THE FATHER IN THE FORMULA OF ABSOLUTION OF THE SACRAMENT OF PENANCE. FROM THEOLOGY TO PEDAGOGY

Bóg Ojciec w formule rozgrzeszenia. Od teologii do pedagogii.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6914-7188> E-mail: jacek.wegrzyn.ofmcap@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.62266/PK.1898-3685.2023.32.19>

Wstęp

W Kościele Zachodnim aktualna formuła absolucji sakramentu pokuty na tle poprzednich zachowuje swój specyficzny i oryginalny charakter. Decyduje o tym jej wybitnie trynitarna struktura, jak również jej historiozbowcze ujęcie. Przede wszystkim jednak stawia ona w swoim centrum teologicznym Boga Ojca miłosierdzia – *Deus Pater misericordiarum*. Niniejszy artykuł ze względu na wciąż odczuwalny brak podjęcia tematu Boga Ojca w samej formule rozgrzeszenia, jak również na jego istotne znaczenie, bierze sobie za cel badawczy owo zagadnienie. Na początek zostanie przedstawiona geneza powstania obecnej formuły rozgrzeszenia. Następnie przedmiot pracy zostanie ujęty w dwóch odsłonach – teologicznej i pedagogicznej. Cześć teologiczna będzie zorganizowana wokół wymiaru: paschalnego, personalnego oraz esencjalnego. Ten ostatni dotyczy rozumienia miłosierdzia, przebaczenia, pokoju i odpuszczenia grzechów. Z kolei w drugiej części pedagogicznej zostanie zademonstrowana ważność osoby Boga Ojca w formacji duchowej wierzących w obliczu konfrontacji z fałszywymi wyobrażeniami Boga. Została ona ujęta w dwóch perspektywach pedagogii wiary szafarza sakramentu i penitenta.

Geneza aktualnej formuły rozgrzeszenia

Papież Paweł VI dekretem z dnia 2 grudnia 1973 roku zatwierdził nowe *Obrzędy Pokuty (Ordo Paenitentiae)*. W nich znaleźć można obecną postać słów absolucji (*formula absolutionis*):

Bóg, Ojciec miłosierdzia, który pojednał świat ze sobą przez śmierć i zmartwychwstanie swojego Syna i zesłał Ducha Świętego na odpuszczenie grzechów, niech ci udzieli przebaczenia i pokoju przez posługę Kościoła. I ja odpuszczam tobie grzechy w imię Ojca i Syna, † i Ducha Świętego. Amen.

Deus, Pater misericordiarum, qui per mortem et resurrectionem Filii sui mundum sibi reconciliavit et Spiritum Sanctum effudit in remissionem peccatorum, per ministerium Ecclesiae indulgentiam tibi tribuat et pacem. Et ego te absolvo a peccatis tuis in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti (nr 46)¹.

Formuła zatwierdzona bazuje na stworzonej wcześniej przez P. Jounel'a, który w czerwcu 1972 roku stanął na czele Komisji specjalnej *De Paenitentia*. W języku łacińskim prezentowała się w następujący sposób:

Deus, Pater misericordiarum (2 Cor 1,3), / qui per mortem et resurrectionem Filii sui / mundum sibi reconciliavit (2 Cor 1,19; Col 1,20) / et Spiritum Sanctum effudit / in remissionem peccatorum (J 20, 22-23), / te reconciliet sibi (2 Cor 5,18) / per ministerium Ecclesiae (2 Cor 1,18). / Unde ego te absolvo a peccatis tuis / in nomine Patris et Filii / et Spiritus sancti. Amen².

Bóg, Ojciec miłosierdzia (2 Kor 1,3), / który przez śmierć i zmartwychwstanie swojego Syna / jedna świat z sobą (2 Kor 1,19; Kol 1,20) / i zesłał Ducha Świętego / na odpuszczenie grzechów (J

¹ *Obrzędy Pokuty*, Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019, nr 46. Wydanie typiczne zawiera dekret zatwierdzający Obrzędy Pokuty: Sacra Congregatio Pro Culto Divino, *Decretum*, 2 XII 1973 oraz *Ordo Paenitentiae*. *Rituale Romanum ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Instauratum Auctoritate Pauli PP. VI Promulgatum, Editio Typica, Typis Polyglottis Vaticanis, 1974.*

² Por. M. Busca, *Verso un nuovo sistema penitenziale? Studio sulla riforma della riconciliazione dei penitenti*, Biblioteca «Ephemerides Liturgicae. Subsidia» 118, CLV - Edizioni Liturgiche, Roma 2002, s. 356. Cytaty biblijne, chyba że będzie zaznaczone inaczej, pochodzą z *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu*, Wyd. Pallottinum, Poznań 2002.

20,22-23), / pojedna się z tobą (2 Kor 5,18) / przez posługę Kościoła (2 Kor 1,18). / Stąd ja odpuszczam twoje grzechy / w imię Ojca i Syna / i Ducha Świętego. Amen³.

Tak w zaproponowanym, jak i w zatwierdzonym tekście została zachowana formuła deklaratywna (stwierdzająca) odpuszczenia grzechów wyrażona w słowach: *I ja odpuszczam tobie grzechy w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego*. W nich zawierają się istotne słowa formy sakramentu, co odróżnia je od pozostałych wezwań modlitewno - wyjaśniających, ale pozbawionych waloru sakramentalnego⁴.

W kompozycji Jounel'a występuje zaimek *unde* (dlatego, stąd). Z jednej strony spełniał on funkcję demarkacyjną między jej częścią optatywną, a deklaratywną. Z drugiej strony uwypuklał on zależność przyczynową między nimi, a nie prostą i zwyczajną kontynuację. Nie został jednak zachowany w wersji zatwierdzonej, gdzie jego miejsce zajmuje spójnik *et*, który jednoznacznie odróżnia od siebie dwa podmioty: *Deus* – Boga oraz *ego* – szafarza sakramentu. W tym ujęciu to właśnie Bóg prezentuje się jako pierwszy i bezpośrednio działający. Z kolei o sakramentalnym działaniu kapłana można myśleć tylko w kontekście wspomnianego zbawczego aktu Boga. Tekst oficjalny w swojej strukturze, w porównaniu z propozycją teologa francuskiego, nie posiada jakichkolwiek bezpośrednich odniesień w postaci referencji biblijnych⁵.

Ujęcie paschalne

Formuła absolucji wskazuje na Boga Ojca, który definitywnie objawił swoje miłosierdzie przez wydarzenie Chrystusa Paschalnego i dar Ducha Świętego. Istotnie, to jedyny i przedwieczny Syn Ojca stał się człowiekiem w czasie, aby wyzwolić ludzi spod panowania grzechu, ciemności oraz uczynić ich synami światłości. W ciągu swojego ziemskiego życia Jezus głosił Dobrą Nowinę Królestwa Bożego i jednał ludzi z Bogiem, swoim Ojcem. Co więcej, samego siebie wydał w Ofierze Krzyża za grzechy ludzi i zmartwychwstał dla ich usprawiedliwienia. Od Ojca udzielił Ducha Świętego apostołom, aby kontynuowali zbawcze dzieło odpuszczania i zatrzymywania grzechów, przyporządkowane Jego miłosierdziu⁶. W ten sposób Jezus ustanowił w swoim Kościele sakrament pokuty, aby wierni, którzy po chrzcie świętym zerwali komunie z Bogiem i Kościołem, mogli pojednać się z Ojcem i doświadczać Jego miłości miłosiernej⁷. Ochrzczony grzesznik, wewnętrznie poruszony Bożą łaską, może powracać do Ojca i przekonywać się o Jego pierwotnej i niezawodnej miłości (1 J 4,19) urzeczywistnionej w Krzyżowej Ofierze Chrystusa i w udzieleniu Ducha Świętego⁸. Chrystus przez Ducha wiecznego złożył Bogu samego siebie jako nieskalaną ofiarę. Jest to ten sam Duch Święty, którego Jezus Zmartwychwstały „przyniósł” apostołom w ranach ukrzyżowania i zesłał im Go na odpuszczenia grzechów (J 20, 22 n.)⁹.

Przez sakrament pojednania Bóg Ojciec przyjmuje ochrzczonego, syna - grzesznika, który do Niego nawraca się, Chrystus bierze go na ramiona jak zgubioną owcę i włączając go do owczarni, a Duch Święty przywraca świętość swojej świątyni¹⁰. Formuła absolucji kapłańskiej rozpoczyna się od modlitwy doksologicznej skierowanej do Ojca miłosierdzia, który pojednał świat ze sobą przez śmierć i zmartwychwstanie Syna oraz wylanie Ducha Świętego na przebaczenie grzechów. W ten sposób Ojciec aktualizuje porządek zbawczego odkupienia, w którym wszystkim grzesznikom została ofiarowana możliwość pojednania się z Nim, Bogiem miłosierdzia. Po doksologii obwieszczonej powszechną wolę zbawczą Ojca następuje jej ukonkretnienie i urzeczywistnienie w życiu poszczególnego penitenta, któremu Ojciec udziela przebaczenia i pokoju. W ten sposób penitent poznaje głębiej Oblicze Ojca, który zachowuje go paschalnym przymierzem we Krwi Chrystusa przez

³ Tłumaczenie własne na podstawie zaprezentowanego tekstu łacińskiego.

⁴ Por. M. Busca, *Verso un nuovo sistema penitenziale?*, s. 358.

⁵ Por. M. Busca, *Verso un nuovo sistema penitenziale?*, s. 363.

⁶ Por. *Obrzędy Pokuty*, nr 1.

⁷ Por. *Obrzędy Pokuty*, nr 2.

⁸ Por. *Obrzędy Pokuty*, nr 5.

⁹ Por. Papież Jan Paweł II, *Encyklika Dominum et Vivificantem. O Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata (18 V 1986)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 1986, nr 40.

¹⁰ Por. *Obrzędy Pokuty*, nr 6.

posługę Kościoła¹¹. Męka Chrystusa przyczynia się do pojednania ludzi z Bogiem na dwa sposoby. Najpierw gładzi grzech, który uczynił ludzi wrogami Boga, a następnie stanowi ona najmilszą Bogu ofiarę, której właściwym skutkiem jest zaś przebłaganie Boga¹².

Przez absolucję grzesznik ochrzczony zostaje wskrzeszony do nowego życia, jakby na wzór zmarłego Łazarza, który wyszedł z grobu wyrwany z władania śmierci. W ten sposób otrzymane pojednanie z Ojcem przywraca i umacnia życie łaski¹³. Chrześcijanin przez sakrament pokuty odnawia się w tajemnicy paschalnej, umierając i zmartwychwstając z Chrystusem¹⁴. Prawda, że Bóg Ojciec wydaje Syna („nie oszczędził”), jest Jego miłością do nas, jest jednak także miłością Chrystusa do nas i to w taki sposób, że w Chrystusowym wolnym wydaniu samego siebie ma zostać objawiona absolutna miłość Ojca¹⁵. Jak zauważa Jean-Pierre Batut, odwołując się do myśli Balthasara, w różnicy osobowej Ojciec – Syn, należącej do samej natury Boga, znajdują swoją podstawę wszystkie inne różnice nie związane z Jego naturą. Odróżnienie tej „ponad kenozy” od „kenozy ekonomicznej” (stworzenie, krzyż) ocala wolność Boga, który nie cierpi z powodu wewnętrznej lub zewnętrznej konieczności, lecz może dopuszczać cierpienie w wolności swojej miłości. Wydaje się, że na podstawie tego zasadniczego rozróżnienia można pozostać w zgodzie z dogmatem o niecierpietliwości Boga, i uznać, że Bóg (Ojciec) mógłby doznawać cierpienia, ale tylko jako *passio caritatis*¹⁶.

W akcje celebracji absolucja sakramentalna oznacza zbawczą interwencje Boga Ojca, który wyzwala z grzechu, usuwa nieprzyjaźń i przywraca relacje wspólnoty z Ojcem przez Syna i Ducha. W pokucie jednoczy się słowo z działaniem Boga w taki sposób, że penitent słyszy o miłosierdziu Ojca i jednocześnie je otrzymuje jako owoc Paschy Jezusa. Przez święte znaki dzieło zbawcze dociera do skruszonego ochrzczonego i otwiera przed nim nową drogę wiodącą z grobu śmierci do życia Zmartwychwstałego. W ten sposób Ojciec skłania się ku grzesznikowi włączając go w przymierze paschalne Syna i Ducha ofiarowane Kościołowi, aby był jego znakiem i szafarzem¹⁷.

Miłosierna miłość Ojca daje ludziom swojego Syna a miłość i bezwarunkowe posłuszeństwo Syna, wypełnia jego misję pojednania ludzi z Bogiem i między sobą przez złożenie ofiary z samego siebie, i przejście do Boga w imieniu całej ludzkości i dla jej pożytku¹⁸. Rozdarcie między Bogiem i człowiekiem, niebem i ziemią, jakie spowodował grzech zostało przezwyciężone przez pojednanie w Jezusie Pośredniku, a także otworzyło ono drogę dla daru, jakiego Ojciec od zawsze chciał udzielić z siebie człowiekowi - daru swojego życia, swojej świętości i sprawiedliwości¹⁹.

Ujęcie personalne

W formule absolucji uderza fakt przywołania bezpośrednio nie tylko imion Osób Bożych, ale również niedwuznaczne użycie zaimków osobowych taki jak „ja”, „tobie”. Taka kompozycja podkreśla personalny charakter wydarzenia rekoncylacji sakramentalnej. Pierwsze słowa modlitwy rozgrzeszenia dotyczą Boga Ojca miłosierdzia. W spowiedzi grzech zostaje wyznany bezpośrednio spowiednikowi, a ostatecznie Bogu w Trójcy Świętej, osobie Ojca, nie jakimkolwiek ojcu, ale Bogu Ojcu, a nadto Ojcu miłosierdzia. W tym miejscu warto przywołać obowiązującą w teologii regułę analogii w wypowiedziach dotyczących Boga, choćby takich pojęć jak: „osoba”, „ojciec”, „syn”,

---

¹¹ Z. Alszeghy – M. Flick, *Il sacramento della riconciliazione*, Teologia Attualizzata 12A, Marietti, Torino 1976, s. 82-83.

¹² B. Sesboüé, *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik. Rzecz o dokupieniu i zbawieniu*, Seria Alfa i Omega 33, W drodze, Poznań 2015, t. 1, s. 392-393.

¹³ Z. Alszeghy – M. Flick, *Il sacramento della riconciliazione*, s. 85.

¹⁴ *Obrzędy Pokuty*, nr 44.

¹⁵ H. U. von Balthasar, *Teologia Misterium Paschalnego*, Kraków 2001, s.104.

¹⁶ Por. J.-P. Batut, *Cierpiący Ojciec? Nowsze sugestie i propozycja H. U. von Balthasara w kwestii cierpienia Boga*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 140 (2004), s. 63-64.

¹⁷ Por. R. Falsini, *Penitenza e riconciliazione nella tradizione e nella riforma conciliare. Riflessioni teologiche e proposte celebrative*, Ancora Editrice, Milano 2003, s. 60-61.

¹⁸ Por. B. Sesboüé, *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik*, Poznań 2015, t. 1, 84.

¹⁹ Por. B. Sesboüé, *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik. Rzecz o dokupieniu i zbawieniu*, Seria Alfa i Omega 34, W drodze Poznań 2016, t. 2, s. 249.

„duch”, „miłosierdzie”. Termin „osoba” przypisuje się zatem Bogu z powodu najwyższej doskonałości, którą ta nazwa oznacza w świecie ludzi, stąd została odniesiona do opisu rzeczywistości Bogu²⁰.

W sakramencie pokuty osoba ludzka w niskości swojego upadku zostaje umieszczona wobec wysokości osoby Boga Ojca i Jego niezgłębionego miłosierdzia. Miłosierdzie Ojca najpierw wyraża się w fakcie, że Ojciec osobiście angażuje się w ocalenie i uzdrowienie grzesznika, a niejako wtórnie przez przymiot swojego miłosierdzia. Wobec grzechu Ojciec działa na sposób personalny i osobisty. Jego osobowe zaangażowanie jawi się jednocześnie jako działanie we wspólnocie przez Syna i Ducha. Takie ujęcie demonstruje, że grzech nie narusza tylko porządku rzeczy czy praw, ale relacji tak na poziomie horyzontalnym, jaki i wertykalnym. Grzech może popełnić tylko osoba wolna i rozumna, a wybawić osobę od grzechu i jego skutków może tylko osobowy Bóg. Absolucja ujęta tak personalnie – relacyjnie, pozwala lepiej rozumieć, że grzech i zbawienie człowieka nie dokonuje się między rzeczami, nie tylko w obrębie zawartych i zerwanych paktów, ale przede wszystkim w środowisku zaangażowanych osób. Jedyny Trójosobowy Bóg Ojciec i Syn i Duch Święty inicjuje i urzeczywistnia dzieło pojednania. Działanie niewidzialnego Boga Ojca rozpoznawalne jest przez widzialne działanie Syna, wybitnie w Jego śmierci i zmartwychwstaniu oraz w wydarzeniu Zesłania Ducha Świętego. Boska ekonomia zbawienia wydobywa na światło niewymowne misterium Osób Boskich w ich historiozbawczym działaniu. Jedyny Bóg Ojciec nie jest samotny i nie działa sam, ale w nieprzenikniętej jedności z Synem Wcielonym i Duchem Świętym Posłanym. Papież Franciszek podkreśla, że osoba Jezusa Chrystusa jest obliczem miłosierdzia Ojca²¹.

Działanie Boga względem grzesznika uobecnia się i uwidacznia przez posługę Kościoła wyrażoną również personalnie w „ja” kapłana wobec konkretnej osoby ochrzczonego grzesznika. Do Kościoła przynależą „wszyscy sprawiedliwi, poczynając od Adama, «od Abła sprawiedliwego aż po ostatniego wybranego», którzy zostaną zgromadzeni w Kościele powszechnym u Ojca”²². Realność i skuteczność absolucji spowiednika opiera się na jego sakramentalnej tożsamości z Jezusem Najwyższym i Wiecznym Kapłanem oraz wynikającej z niej partycypacji w misterium trynitarnym²³. Kapłan na mocy sakramentu święceń działa w osobie Chrystusa-Głowy *agere in persona Christi Capitis*, bardziej niż w jego zastępstwie, ponieważ nie można zastąpić Bożego przebaczenia grzechów aktem czysto ludzkiego miłosierdzia²⁴. Szafarz pokuty, jak w każdym z sakramentów, działa *in persona Christi*, którego czyni obecnym (*repraesentatio Christi*) mocą sakramentu święceń²⁵. Przez rekuncyjny gest kapłana, objawia się Chrystus, Bóg – Człowiek miłosierdzia, ponieważ „jest obrazem Boga niewidzialnego” (Kol 1,15), Ojca miłosierdzia.

Słowa „I ja odpuszczam tobie” wypowiedziane przez spowiednika rzucają światło na naturę Kościoła i jego posługę, jako harmonijnie uporządkowaną wspólnotę osób, którą w akcie pojednania reprezentuje kapłan, jej pasterz i przewodnik. Przebaczenie szafarza jest jednocześnie przebaczeniem Kościoła. Kapłańskie „I ja odpuszczam tobie” pociąga za sobą „ja” poszczególnych członków Kościoła, ponieważ pojednanie z Bogiem Ojcem miłosierdzia, zawiera w sobie pojednanie z Jego ludem, z Jego przybranymi dziećmi we Wcielonym Synem Bożym²⁶. Grzesznik zostaje rozpoznany przez

---

²⁰ Por. E. Gilles, *Teologia trynitarna św. Tomasza z Akwinu*, Wyd. Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii, Kraków 2014, s. 177; S. Chrost, *Ojcowie Kościoła a pedagogika. Studium antropologiczne*, Wyd. Difin, Warszawa 2018, s. 28.

²¹ Por. Papież Franciszek, *Bulla Misericordiae vultus. O nadzwyczajnym jubileuszu miłosierdzia (11 IV 2015)*, Wyd. TUM Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2015, nr 1.

²² Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna Lumen gentium. O Kościele (21 XI 1964)*, nr 2, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Wyd. Pallottinum, Poznań 2002.

²³ Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Dyrektorium Tota Ecclesia. O posłudze i życiu kapłanów (31 I 1994)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 2003, nr 2.

²⁴ Por. P. Goyret, *Powołani, konsekrowani, posłani. Sakrament kapłaństwa*, Wyd. Księży Marianów, Warszawa 2004, s. 92-93.

²⁵ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Reconciliatio et poenitentia. O pokucie i pojednaniu (2 XII 1984)*, Wyd. św. Stanisława BM, Warszawa 2007, nr 29.

²⁶ Por. R. Tremblay, *Wprowadzenie ogólne*, [w:] *Synowie w Synu. Teologia moralna fundamentalna*, R. Tremblay - S. Zamboni (red.), Wyd. Księży Marianów PROMIC, Warszawa 2009, s. 21.

Boga Ojca, który go jedna ze sobą przez Chrystusa i w Ducha Świętego w Kościele w godności swojej ludzkiej osoby – „tobie” i równocześnie w godności chrzcielnej dziecka Bożego²⁷.

Ujęcie esencjalne

Miłosierdzie – „misericordia”

Jan Paweł II w adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* stwierdza, że głęboka przemiana ludzkich serc możliwa jest poprzez odkrycie na nowo miłosierdzia Ojca²⁸. Przynależy ono do doskonałości natury Boga, jak i okazuje się niezbędne dla człowieka potrzebującego przebaczenia.

Formuła absolucji tylko pierwszej osobie Boskiej, czyli Bogu Ojcu przypisuje atrybut miłosierdzia. W sensie dosłownym nie opisuje ona natury Boga w przymiotcie miłosierdzia, ale w ten sposób charakteryzuje osobę Boga Ojca. Mamy tutaj do czynienia z apropriacją, czyli metodę teologiczną polegającą na tym, że jednej z Osób boskich przypisuje się w szczególny sposób jakąś wspólną trzem osobom cechę istotową Trójcy Świętej. Według św. Tomasza z Akwinu, atrybuty istotowe (opatrność, przeznaczenie, mądrość, moc, miłosierdzie, itd.) nie są w stanie uzasadnić odrębności osobowej w Bogu, ponieważ przynależą do jego natury, w przeciwieństwie do nieprzekazywalnych właściwości osobowych (*proprietas personales*: ojcostwo, synostwo, tchnienie - pochodzenie).²⁹ Również dnia 4 lutego 1442 roku Sobór Florencki w Bulli unii z Koptami (*Cantate Domino / Decretum pro Iacobitis*) wyznaje, że w Bogu wszystko jest jednym, gdzie nie zachodzi przeciwstawność relacji (*In Deo omnia sunt unum, ubi non obviat relationis oppositio*)³⁰. Oznacza to, że właściwość bycia miłosiernym jest przymiotem należącym do istoty Boga w Trójcy Świętej.

Z drugiej strony nie można zapominać, że nazwa Ojciec w relacjach intratrynitarnych posiada znaczenie osobowe, a w relacjach ekstratrynitarnych do stworzeń rozumnych może przybierać znaczenie istotowe. Ponieważ w akcie stworzenia Ojciec, Syn i Duch Święty są jedynym początkiem stworzenia, to w tym specyficznym przypadku może zostać im przypisana nazwa Ojciec w sensie Boga Stworzyciela³¹. Z tego względu mając na uwadze zasadę apropriacji termin „Ojciec miłosierdzia” jako Autora działania w ekonomii zbawienia mógłby również wskazywać na Syna i Ducha Świętego.

Tomasz z Akwinu naucza, że miłosierdzie to przymiot jak najbardziej przysługujący Bogu, ale nie w znaczeniu doznawanego współczucia (*miserum cor*, czyli serce bolejące), ale w znaczeniu dzieła świadczonego drugiemu. Wyjaśnia i odróżnia takie przymioty należące do woli Bożej jak: dobroć, sprawiedliwość, hojność, miłosierdzie. Według niego dobroć z zasady zmierza do udzielania doskonałości (dóbr), zaś sprawiedliwość sprawia doskonałość rzeczom stosownie do ich potrzeb. Dalej, hojność sprawia doskonałość rzeczom nie ze względu na swój pożytek, ale jedynie z własnej dobroci, a miłosierdzie Boże udziela rzeczom doskonałości, o ile one leczą i ratują z każdego nieszczęścia. Jednocześnie zaznacza, że sprawiedliwość Boża nie jest sprzeczna z miłosierdziem, które czyni ponad miarę tej pierwszej. Tak dzieje się na przykład w sytuacji, kiedy wierzyciel ze swoich dóbr ofiaruje w darze dłużnikowi znaczną kwotę pieniędzy tak, aby z łatwością zwrócił mu mniejszą należność. Akwinata rozpoznaje również miłosierdzie Boga już w samym akcie stworzenia, w którym stworzenie z niebytu staje się istniejące³². Bóg Ojciec w sakramencie spowiedzi wobec grzechów i braków penitenta, a szczególnie moralnych i duchowych, ze swojej dobroci i miłosierdzia, nie pozbawionej sprawiedliwości i hojności, przebacza mu jego grzechy, ale i nadto udziela daru pokoju. Doktor Anielski zaznacza jednak, że gniew Boży nie należy do woli Boga w znaczeniu właściwym (wola upodobania), ale przenośnym i symbolicznym (wola - znak), ponieważ gniew wskazuje na uczucie zmysłowe i zmienne oraz na niedoskonałości wynikające z działającego zła³³. Bóg zaś nigdy

²⁷ Por. G. Moiola, *Il quarto sacramento. Note introduttive*, Editore Glossa, Milano 1996, s. 358.

²⁸ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia*, nr 6.

²⁹ Por. E. Gilles, *Teologia trynitarna św. Tomasza z Akwinu*, s. 165; 493.

³⁰ Por. Papież Eugeniusz IV, *Bulla Cantate Domino. Unii z Koptami (4 II 1442)*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1414-1445)*, Tekst łaciński, grecki, arabski, ormiański, polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 30, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 3, s. 580-581.

³¹ Por. E. Gilles, *Teologia trynitarna św. Tomasza z Akwinu*, s. 267.

³² Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. O Bogu II*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, London 1977, t. 2, p. I, q. 21, a. 1-4.

³³ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. O Bogu II*, p. I, q. 19, a. 11.

nie działa pod wpływem żadnej zmysłowej namiętności czy chęci odwetu, a Jego gniew w sensie analogicznym, oznacza prawość Bożego sądu rozumu i sprawiedliwość kary³⁴.

Dla zrozumienia i doświadczenia miłosierdzia Boga Ojca nieodzowną wartość posiada historia zbawienia zawarta na kartach Starego i Nowego Testamentu. Stare Przymierze objawia Boga, który miłuje Izraela w taki sposób, że przebacza mu winy, a nawet odpuszcza mu zdrady i niewierności. Z kolei Jezus i Nowy Testament ukazują Boga, który jest Jego Ojcem bogatym w miłosierdzie. Odwieczne Wcielone Słowo uobecnia Ojca i Jego miłosierdzie, które staje się widzialne przez Jego styl życia, słowa i czyny, aż po kulminacyjne wydarzenie Jego krzyżowej śmierci i zmartwychwstania. Teksty Nowego Testamentu określają taką miłość pojęciem *agape*, miłości miłosiernej, miłości do końca i od której większej nie można pomyśleć³⁵.

Przebaczenie – „indulgentia”

„Ci zaś, którzy przystępują do sakramentu pokuty otrzymują od miłosierdzia Bożego (*Eius misericordiae*) przebaczenie (*veniam*) zniwagi wyrządzonej Bogu”³⁶. Z kolei w formule rozgrzeszenia nie pojawia się łacińskie słowo *venia*, lecz *indulgentia*. Trzy jego główne znaczenia wskazują na: (1) pobłażanie, życzliwość, dobroć; (2) uwzględnienie, użyczenie łaski, łaskę, darowanie kary, przebaczenie; (3) odpust³⁷. Ogólna analiza tego pojęcia, uwzględniająca kontekst historyczny i literacki, wskazuje, że jego znaczenia nie należy zawężać jedynie do terminu „odpust”. W *Wulgacie* wyraz *indulgentia* występuje niewiele razy czy to w formie rzeczownikowej (Jdt 8,14; Iz 61,1; Iz 63,7.9; 1 Kor 7,6) lub czasownikowej (Iz 26,15; 1 Mch 10,29; 1 Mch 13,37)³⁸. Wskazuje ona na hojność i łaskawość miłosiernego Boga wobec grzesznego i uciemiężonego ludu, na wyzwolenie, które jest dziełem samego Boga, ale również na zwolnienie z podatków czy należności zaproponowane przez króla Demetriusza wobec Żydów, czy w końcu wyrozumiałość apostoła Pawła wobec praktyki wstrzeźliwości i pożycia współmałżonków. Podsumowując podmiotem sprawczym słowa *indulgentia* w *Wulgacie* jest bezpośrednio sam Bóg albo osoba posiadająca autorytet władzy królewskiej lub apostoelskiej. Działanie Boga, powodowane miłosierdziem, zmierza do okazania łaskawości w formie przebaczenia, wybawienia, i umocnienia w wierności wobec Bożego przymierza. Z kolei działanie ludzkie, różnie motywowane, skutkuje zwolnieniem z należności lub potwierdzeniem przywilejów już udzielonych oraz przychylnością w zależności od okoliczności społeczno-politycznych. Biblijne znaczenie słowa i koncepcji *indulgentia* pozwala pogłębić uchwycić jego znaczenie w formule rozgrzeszenia. Sakramentalne odpuszczenie grzechów wiąże się przede wszystkim z *potestas clavium* w wymiarze święceń kapłańskich, a odpusty wiążą się z bardziej *potestas clavium* w wymiarze władzy jurysdykcji³⁹. Ponadto nie można pominąć faktu, że koncepcja *indulgentia* posiadała swoje należne miejsce w kanoniczno-jurydycznej formule absolucji pochodzącej z *Rytuału Rzymskiego* z 1952 roku papieża Piusa XII, czyli ostatniej akomodowanej edycji typicznej *Rytuału Rzymskiego* z 1614 roku papieża Pawła V⁴⁰. W aktualnie obowiązującej formule rozgrzeszenia wyrażenie

³⁴ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. Umiarkowanie*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, London 1963, t. 22, p. II-II, q. 158, a. 8; S. T. Zarzycki, „Gniew” Boga według św. Tomasza z Akwinu, „Verbum Vitae. Kwartalnik biblijno-teologiczny” 33 (2018), s. 385-421.

³⁵ Por. Papież Jan Paweł II, *Encyklika Dives in misericordia. O Bożym miłosierdziu (30 XI 1980)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 1980, nr 5. Dwa zasadnicze starotestamentalne terminy stosowane na określenie Bożego miłosierdzia to „hesed” i „rahamim”.

³⁶ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna Lumen gentium*, nr 11.

³⁷ A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wyd. Diecezjalne w Sandomierzu, Sandomierz 2013, s. 332.

³⁸ Por. *Biblia Sacra Juxta Vulgatam Clementinam. Editio Electronica*, <https://www.wilbourhall.org/pdfs/vulgate.pdf> (15 XI 2022).

³⁹ Por. B. de Margerie, *Tajemnica odpustów*, Wyd. WAM, Kraków 2008, 202-203.

⁴⁰ Por. *Rituale Romanum Pauli V Pontificis maximi jussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque ad normam Codicis Juris Canonici accomodatum SSMI D. N. PII Papae XII Auctoritate Ordinatum et Auctum*, Editio typica 1952, a cura di M. Sodi – A. Toniolo, Monumenta Liturgica Pia, Città del Vaticano 2008, t. 2, s. 134. Oto jej pełen brzemiennie: *Indulgentiam, absolutionem, et remissionem peccatorum tuorum tribuat tibi omnipotens et misericors Dominus. Amen. Dominus noster Jesus Christus te absolvat: et ego auctoritate ipsius te absolvo ab omni vinculo excommunicationis, suspensionis, et interdicti, in quantum possum, et tu indiges. Deinde ego te absolvo a peccatis tuis, in nomine Patris, et Filii, + et Spiritus Sancti. Amen.*

indulgentiam tibi tribuat zostało użyte w trybie przypuszczającym czasu teraźniejszego strony czynnej w trzeciej osobie liczbie pojedynczej (*coniunctivus praesentis activi 3 singularis*) w funkcji optatywnej, co można przetłumaczyć jako: „oby odpuścił ci”, „niech odpuści ci”. Wyraża ono skierowane do Boga Ojca błaganie o łaskę przebaczenia lub życzenie jej penitentowi w formie prośby. Wydaje się, że nie można jej zredukować do łaski przebaczenia win za grzechy (*reatus culpae*), ale obejmuje ona również prośbę darowania kary za grzechy (*reatus poenae*), ponieważ szafarz sakramentu działa w oparciu o władzę kluczy królestwa niebieskiego (Mt 16,19: *claves regni caelorum*)⁴¹. Chrześcijanin od Ojca miłosierdzia za pośrednictwem Kościoła otrzymuje darowanie kar doczesnych, jakie należą mu się za grzechy, a pośród skutków duchowych sakramentu pojednania wymienia się również darowanie, przynajmniej częściowe kar doczesnych będących konsekwencjami grzechów⁴².

Pokój – „pax”

W słowach rozgrzeszenia padają słowa prośby, aby Bóg Ojciec udzielił penitentowi pokoju. Może wywoływać zmieszanie fakt, że w Starym Testamencie początkowo koncepcja pokoju i wojny niejako wiązały się ze sobą nierozdzielnie aż po zwycięstwo idei pokoju. W poetycki sposób określano Jahwe „mężem wojny” (Wj 15,3), czy także „Jahwe-Pokój” (Sdz 6,24), zachował się również mesjański tytuł „Odwieczny Ojciec, Książę Pokoju” (Iz 9,6), aż w końcu Jahwe został przedstawiany jako „Pan niszczący wojny” (Jdt 9,7; 16,2)⁴³. Z kolei w Nowym Testamencie Bóg nazywano jednoznacznie: „Bóg pokoju” (Rz 15,33), „Bóg bowiem nie jest Bogiem zamieszania, lecz pokoju” (1 Kor 14, 33) lub „Bóg miłości i pokoju” (2 Kor 13, 11). Chrystus definitywnie proklamuje pokój (J 14, 27; J 16,33), objawia Boga jako pokój (Hbr 13, 20), sam będąc pokojem (Ef 2,14), przynosi pokój jak owoc jego śmierci i zmartwychwstania (J 20, 19-23; Ef 2,15-17). Nowotestamentalny pokój oznacza więcej niż brak wojny, ale także harmonijny porządek rzeczy, aż po skutek jako zbawcza relacja z Bogiem Ojcem oraz pojednanie ze samym sobą i innymi.

W starożytnej pokucie kanonicznej otrzymany przez penitenta *pax cum Ecclesia* od przełożonego wspólnoty, zwykle w osobie biskupa, utożsamiał się z *pax cum Deo*, ponieważ jedność Kościoła wskazywała na jedność Ojca i Syna. Kto otrzymał *pax* - pokój od Kościoła i z Kościołem, to w rezultacie cieszył się komunią z Bogiem przez ponowne dopuszczenie do ołtarza eucharystycznego⁴⁴. Teologowie okresu średniowiecza i nowożytności wyraźnie już odróżniali, a niekiedy rozdzielali od siebie *pax cum Ecclesia* i *pax cum Deo*, dopuszczając możliwość utraty wspólnoty wewnętrznej z Bogiem (np. brak wiary i miłości) bez utraty zewnętrznej (sakramentalnej) wspólnoty z Kościołem⁴⁵. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* potwierdza, że „ci, którzy przystępują do sakramentu pokuty [...] równocześnie dostępują pojednania z Kościołem (*simul reconciliantur eum Ecclesia*), któremu grzesząc zadali ranę”⁴⁶. W taki sposób dar pojednania prowadzi do łaski pokoju.

W dokumentach Kościoła terminy „pokój” i „pojednanie” często występują w parze, jakby się wzajemnie warunkowały albo dopełniały lub nawet utożsamiały. W adhortacji *Reconciliatio et paenitentia*, czytamy, że „słusznie można powiedzieć o Chrystusie Odkupicielu, że „«w czasie gniewu stał się okupem» (pojednaniem) i jeżeli jest «naszym pokojem», to jest także naszym pojednaniem”⁴⁷. Dalej czytamy „Chrystus «jest naszym pokojem. On, który obie części (ludzkości) uczynił jednością, bo zburzył rozdziałający je mur – wrogość ..., wprowadzając pokój, (aby) [w ten sposób] jednych, jak i drugich znów pojednać z Bogiem”⁴⁸. Kontynuując „biskupi [...] popierają ów konieczny dialog oraz mówią o ludzkich i chrześcijańskich wymaganiach pojednania i pokoju”⁴⁹. Również w adhortacji *Sacramentum caritatis* możemy dostrzec podobny zabieg lingwistyczny wyrażony w słowach, że

⁴¹ G. Moioli, *Il quarto sacramento*, s. 319-320.

⁴² *Katechizm Kościoła Katolickiego (11 X 1992)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 1994, nr 1478. 1496.

⁴³ A. Tronina, *Jahwe – wojownik czy Bóg pokoju*, „Ethos” 18 (2005), nr 3-4, s. 200-201.

⁴⁴ Por. G. Moioli, *Il quarto sacramento*, s. 65.

⁴⁵ Por. G. Moioli, *Il quarto sacramento*, s. 244.

⁴⁶ Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna Lumen gentium*, nr 11.

⁴⁷ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia*, nr 7.

⁴⁸ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia*, nr 10.

⁴⁹ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia*, nr 25.

„Kościół daje wyraz prośbie o pokój i o pojednanie (*pacem et reconciliationem*) [...] kierując ją do Tego, który „jest naszym pokojem” (*ad Eum qui est « pax nostra»*) (Ef 2, 14)”⁵⁰. Papież Jan Paweł II zaznacza, że „marnotrawny syn, który wraca do Ojca, zostaje przez niego powitany pocałunkiem pokoju”⁵¹.

Odpuszczenie grzechów – „*remissio peccatorum*” i „*absolvo*”

W historii Bóg Ojciec miłosierdzia pojednał świat ze sobą przez zbawcze wydarzenie Paschy. To pojednanie z Bogiem aktualizuje się wciąż w życiu ochrzczonych przez sakramentalne odpuszczenie grzechów. Arcykapłan Zachariasz w swoim kantyku „Błogosławiony Pan, Bóg Izraela” (Łk 1, 68-79) w modlitwie uwielbienia odsłania obraz Boga, który wyzwolił (*fecit redemptionem*) lud swój, wzbudził moc zbawczą (*cornu salutis*), wybawia od nieprzyjaciół (*salutem ex inimicis*), okazuje miłosierdzie (*faciendam misericordiam*), czyni wolnymi (*liberati*), aby ostatecznie dać poznać nam zbawienie przez odpuszczenie grzechów (*ad dandam scientiam salutis in remissionem peccatorum*). Dokonał tego błogosławiony Bóg i Ojciec Jezusa Chrystusa przez swojego Wcielonego Syna, w którym ludzkość ma dostęp do odkupienia przez Jego krew oraz odpuszczenie występków (*remissionem peccatorum*). Krew Jezusa jest Krwią Przymierza, która za wielu będzie wylana na odpuszczenie grzechów (*in remissionem peccatorum*: Mt 26, 28)⁵².

Formuła absolucji w języku polskim literalnie dwukrotnie przywołuje określenie odpuszczenie grzechów. Najpierw w pierwszej części przez wyrażenie rzeczownikowe: „na odpuszczenie grzechów”, a potem w słowach samego spowiednika przez formę czasownikową: „ja odpuszczam tobie grzechy”. Trzeba jednak zaznaczyć, że w tekście typicznym łacińskim występują dwa różne zwroty wyrazowe: *in remissionem peccatorum* oraz *ego te absolvo a peccatis*, które w *Obrzędach Pokuty* w wydaniu polskim zostały przetłumaczone przez za pomocą tego samego słowa w wersji rzeczownikowej i czasownikowej. Wydaje się, że czasownik *remitto* słusznie został przetłumaczony jako „od-puszczam” (darować, przebaczać), podczas gdy czasownik *absolvo* bardziej oznacza uwolnić, rozwiązać, rozgrzeszyć⁵³. Być może w polskim tłumaczeniu celowo użyto ten sam rdzeń wyrazowy, aby lingwistycznie ukazać łączność i kontynuację pomiędzy działaniem Boga Ojca w historii przez Wcielonego Syna i wylanego Ducha z działaniem kapłana w imię Trójjedynego Boga w sakramencie pokuty.

W Kościele zachodnim formuła deklaratywna, czyli stwierdzająca (*ego te absolvo*) stała się powszechna dopiero w XIII wieku⁵⁴. W roku 1439 roku Sobór Florencki w Bulli unii z Ormianami (*Exultate Deo*) naucza, że formą sakramentu pokuty są słowa absolucji (*verba absolutionis*), które wymawia kapłan, kiedy mówi: „Ja odpuszczam tobie grzechy” / „Ja ciebie rozgrzeszam” (*ego te absolvo*). Zaznacza, że szafarzem (*minister*) tego sakramentu jest kapłan mający władzę rozgrzeszania (*auctoritatem absolventi*), a jego skutkiem jest odpuszczenie grzechów (*absolutio a peccatis*)⁵⁵. Sobór Trydencki w roku 1551 w *Nauce o sakramencie pokuty* orzeka, że forma sakramentu pokuty, w której znajduje się szczególnie jego siła, zawarta jest w słowach szafarza: „Ja ciebie rozgrzeszam” (*Ego te absolvo*), i tak dalej. Zgodnie ze zwyczajem Kościoła dodaje się do nich różne modlitwy, które jednak nie należą do istoty jego formy, ani nie są konieczne do jego udzielenia”. Kapłańska absolucja (*absolutio*) łączy się integralnie z aktami penitenta, czyli jakby (*quasi*) materią (żał, wyznanie, zadośćuczynienie) oraz skutkują odpuszczeniem grzechów (*peccatorum remissionem*) i pojednaniem z Bogiem (*reconciliatio est cum Deo*)⁵⁶. Zgodnie z *Obrzędem Pokuty* z 1973 roku do

⁵⁰ Por. Papież Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska Sacramentum caritatis. O Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła* (22 II 2007), Wyd. św. Stanisława BM, Kraków 2007, nr 49.

⁵¹ Por. Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et poenitentia*, nr 31.

⁵² Por. B. Sesboüé, *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik*, t. 1, ss. 177; 216; 246; 537.

⁵³ A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, s. 6. 580.

⁵⁴ W. Granat, *Dogmatyka katolicka*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1966, t. 7/2, s. 369.

⁵⁵ Por. Papież Eugeniusz IV, *Bulla Exultate Deo. Unii z Ormianami* (22 XI 1439), [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1414-1445)*, Tekst łaciński, grecki, arabski, ormiański, polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 30, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 3, s. 518-521.

⁵⁶ Por. Sobór Trydencki, *Nauka o sakramencie pokuty* (25 XI 1551), [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1511-1870)*, Tekst łaciński i polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 33, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 4, s. 487.

istotnych słów formuły rozgrzeszenia należą: „Ja odpuszczam tobie grzechy w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego”⁵⁷. W sakramencie pojednania to właśnie one skutecznie urzeczywistniają w penitencji dobrze usposobionym zbawcze skutki tego sakramentu. Jan Paweł II wyraźnie stwierdza, że „inny istotny moment sakramentu pokuty odnosi się do spowiednika, sędziego i lekarza, wyobrażenia Boga Ojca, który powracającego przyjmuje i mu przebacza: jest to rozgrzeszenie. [...] A zatem rozgrzeszenie, którego kapłan, szafarz przebaczenia, chociaż sam grzeszny, udziela penitentowi, jest skutecznym znakiem interwencji Ojca w każdej absolucji i znakiem «zmartwychwstania» ze «śmierci duchowej», które się ponawia przy każdorazowym sprawowaniu sakramentu pokuty”⁵⁸.

Spowiednik wypowiada słowa rozgrzeszenia w imieniu Chrystusa, w sakramentalnym upodobnieniu do Chrystusa, *in persona Christi*⁵⁹. Jak Jezus przebaczał skruszonym grzesznikom (Mk 2,5; Łk 7,48), co wywoływało zgorszenie niektórych, tak co możliwe dla samego Boga czynią obecnie z Jego woli i łaski szafarze sakramentu pokuty, ale w imię Boga Ojca i Syna i Ducha Świętego⁶⁰.

Hans Urs von Balthasar stwierdza, że „sakrament pokuty nie jest w pierwszym rzędzie przystosowaniem powszechnej łaski Bożej do człowieka, który w Kościele popadł w grzech, lecz jest włączeniem człowieka wierzącego we wzorcowy chrystologiczny czyn i postawę: postawę Ukrzyżowanego, który wobec Ojca dźwiga i wyznaje wszystkie grzechy świata i w zmartwychwstaniu otrzymuje za nie widzialną «absolucję»”⁶¹. W sakramencie spowiedzi nadal ma miejsce zdziwienie syna marnotrawnego, kiedy jego Ojciec mu przebacza i wydaje ucztę, ponieważ powrócił umiłowany syn (por. Łk 15,22)⁶². Z tej racji misterium to nazywa się również sakramentem przebaczenia, ponieważ przez sakramentalne rozgrzeszenie wypowiedziane słowami kapłana, Bóg Ojciec przez Syna w Duchu Świętym udziela penitentowi przebaczenia i pokoju oraz pojednania⁶³. Jak Chrystus został posłany przez Ojca, tak Apostołowie zostali posłani przez Chrystusa i działają w mocy Ducha, który od Ojca i Syna pochodzi⁶⁴.

Ujęcie pedagogiczne

Współczesna cywilizacja, mimo że chlubi się znaczącymi osiągnięciami techniki, często nie zapewnia człowiekowi wierzącemu poczucia własnej tożsamości, bezpieczeństwa ani sacrum. Struktury wielu wspólnot społecznych wciąż ulegają deformacji i rozpadają się środowiska rodzinne, domowe i kościelne. W rezultacie ludzie czują się często wykorzenieni oraz wyalienowani, chociaż żyją z innymi realnie lub wirtualnie. Słusznie chcą mieć świadomość i doświadczenie, że są wartościowi i godni autentycznego przyjęcia oraz miłości⁶⁵. W tym kontekście rzeczywistość Boga Ojca miłosierdzia, którego mogą spotykać w sakramencie pojednania, może stać się źródłem ich osobistego uzdrowienia, odnowy i uświęcenia, jak również niezbędnych relacji i wspólnoty. Teandryczna pedagogia, jaka dokonuje się w sakramencie pokuty, obejmuje swoim przesłaniem i oddziaływaniem tak szafarza sakramentu pokuty, jak i penitenta.

Pedagogia spowiedników

Papież Franciszek w bardzo dosadnych i pełnych troski słowach zwrócił się do kapłanów w adhortacji apostołskiej *Evangelii gaudium* przypominając, że „konfesjonał nie powinien być salą tortur, ale miejscem miłosierdzia Pana, zachęcającego nas do czynienia możliwego dobra”⁶⁶. Spowiednik niewątpliwie uobecnia miłosierdzie Boga Ojca, ale również sam, także kiedy sprawuje sakrament dla drugiego,

⁵⁷ Por. *Obrzędy Pokuty*, nr 21.

⁵⁸ Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Reconciliatio et paenitentia*, nr 31.

⁵⁹ Por. Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Kapłan sługa Bożego miłosierdzia. Wskazania dla spowiedników i kierowników duchowych (9 III 2011)*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 2011, nr 33.

⁶⁰ Por. B. Sesboüé, *Riconciliati in Cristo*, Universale Teologia 26, Editrice Queriniana, Brescia 1990, s. 32.

⁶¹ H. U. von Balthasar, *Teologia dziejów. Zarys*, Wyd. Znak, Kraków 1996, s. 88.

⁶² Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Kapłan sługa Bożego miłosierdzia*, nr 24.

⁶³ Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Kapłan sługa Bożego miłosierdzia*, nr 26.

⁶⁴ Z. Alszeghy – M. Flick, *Il sacramento della riconciliazione*, s. 76.

⁶⁵ K. Pawlina, *Powołanie kapłańskie AD 2020*, Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum, Warszawa 2020, s. 156.

⁶⁶ Papież Franciszek, *Adhortacja apostołska Evangelii gaudium. O głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie (24 XI 2013)*, Wyd. M, Kraków 2013, nr 44.

spotyka się z Ojcem miłosierdzia, który go w swojej miłości przebaczącej odnawia, leczy i formuje. W ten sposób szafarz, który jest kapłanem upoważnionym do słuchania spowiedzi, znajduje się w samym centrum miłosierdzia Ojca, którego nie tylko jest przedłużeniem mocą sakramentu święceń, ale również uczniem i naśladowcą. Również spowiednik w sakramencie pojednania jest kształtowany przez Ojca oraz przez magisterską posługę Kościoła. Za pomocą tych wymownych i plastycznych obrazów papież wspomaga kapłanów udzielając im dwóch istotnych wskazówek oddających naturę spowiedzi, w sensie negatywnym – to nie sala tortur, jak i pozytywnym – to jest miejsce miłosierdzia, którego autorem jest Zbawiciel, nie człowiek. Ponieważ Papież „przypomina kapłanom” wydaje się, że wciąż pozostaje to lekcją do zapamiętania, a może niekiedy nawet do odrobienia.

Papież apeluje do spowiedników, aby przez sprawowanie sakramentu pokuty wychowywali penitentów do miłosierdzia, aby pozwolili świętym znakom również wychowywać samych siebie oraz strzegli ich nadprzyrodzonego wymiaru. Kiedy kapłan udziela sakramentu pojednania formuje go miłosierdzie Ojca, który przyjmuje do swojego domu marnotrawnych synów (Łk 15,17), pouczając go błogosławionym ramionem Ojca miłosiernego, które pozostają otwarte na skruszonych synów i córki. Nie mniej budują spowiedników *confessiones* tych, którzy zawierają się całkowicie Panu Bogu, jak i Chrystusowemu Kościołowi⁶⁷.

Z kolei w przemówieniu do uczestników kursu dotyczącego *forum internum* (wymiar wewnętrzny, sumienia) papież Franciszek z jednej strony zaznaczył, że bycie miłosiernym nie oznacza dowolności i nieskrępowanej swobody w działaniu, ale postawę brata i ojca, który wspiera proces nawrócenia grzesznika. Spowiednik niewątpliwie pełni posługę pedagoga wiary, ale ze spowiedzi nie można czynić trybunału czy egzaminu akademickiego z dociekliwymi pytaniami⁶⁸. Papież zachęca, aby także uczyć się od tych wielkich spowiedników, którzy dobrze wiedzą, jak przebaczać, mając zmysł Kościoła, zmysł sprawiedliwości i nie mniejszej miłości⁶⁹.

Pedagogia penitentów

Formuła absolucji posiada doniosłe znaczenie w kształtowaniu percepcji, sądów i postaw samego penitenta. Z jej treści wynika konkretny obraz Boga – Ojca miłosierdzia, który pojednał ze sobą świat oraz rzeczywiście powodowany miłością odpuszcza grzechy lub je zatrzymuje przez posługę kapłana. Zdarza się nierzadko, że penitenci, nawet nieintencjonalnie, niejako „torturują” samych siebie odwołując się do własnych psychiczno-duchowych zdeformowanych wyobrażeń Boga. Temat ten jest wielorako poruszany w literaturze przedmiotu. Artykuł, z racji metodologicznych, odnosi się do opracowania Karla Frielingsdorfa i jego czterech fundamentalnych fałszywych wyobrażeń Boga. Autor wymienia następujące typy: „Bóg sędzia karzący” („Super-Bóg”), „Bóg śmierci i destrukcji” „Bóg buchalter przepisów”, „Bóg wygórowanych osiągnięć”⁷⁰.

Bóg Ojciec miłosierny, którego proklamuje i uobecnia formuła absolucji staje się remedium na fałszywe i wielopostaciowe wyobrażenia „Boga niemilosierdnego sędziego”. Do uszu i serca penitenta docierają słowa o Bogu Ojcu, który zabiega o relację z człowiekiem i o Jego miłości, która ją umożliwia i charakteryzuje. Słowa rozgrzeszenia posiadają obiektywną siłę przekonywania wobec osobistych i subiektywnych myśli i niepokojów związanych z narzucającym się wyobrażeniem Boga bezlitosnego tyrana. Nie przychodzi on wymierzać sprawiedliwości i kary nieliczącej się z człowiekiem⁷¹. Przeciwnie, jego obecność i nawiedzenie zwiastuje pełne mocy wybawienie, czułe

---

⁶⁷ Papa Francesco, *Discorso di ai partecipanti al Corso promosso dal Tribunale della Penitenzieria Apostolica (Sala Clementina, 12 III 2015)*, https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenzieria-apostolica.pdf (15 XI 2022).

⁶⁸ Por. Papa Francesco, *Discorso ai partecipanti al 31° Corso sul Foro interno promosso dalla Penitenzieria Apostolica (Aula Paolo VI, 12 marzo 2021)*, https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210312_corso-forointerno.pdf (15 XI 2022).

⁶⁹ Por. Papa Francesco, *Udienza ai partecipanti al 32° Corso sul Foro interno promosso dalla Penitenzieria Apostolica (Aula Paolo VI, 25 III 2022)*, <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2022/03/25/0210/00447.pdf> (15 XI 2022).

⁷⁰ Por. K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga. Nieprawdziwe wyobrażenia Boga, ich powstawanie, rozpoznawanie i przezwyciężanie*, Wyd. WAM, Kraków 1997, s. 114.

⁷¹ K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga*, s. 115-126.

zrozumienie i przyjacielskie towarzyszenie na drodze przemiany. Bóg uwalnia spod tyranii i miazdzącej sadystycznej przewagi, ponieważ jest Ojcem kochającym i czułym wobec swoich przybranych dzieci. Nie utrzymuje wierzących w nieobliczalnej i karzącej zależności, ale podtrzymuje więzi miłości, przebaczenia i pokoju. Słowa odpuszczenia grzechów stopniowo oddziałują na penitenta przez co może uzdrowić czy dopełnić podtrzymywany w sobie obraz Boga⁷².

W życiu wierzących może również rozwijać się sprzeczny z Ewangelią wizerunek „Boga śmierci”, który pomniejsza, nie docenia lub neguje wartość (godność) życia poszczególnego wierzącego. W rezultacie przedstawia on poczęcie życia jako coś przypadkowego i niechcianego, a następnie odmawia on prawa do godnej i pełnej egzystencji, a nawet niezbywalnego do niej prawa. W takim ujęciu wartość ludzkiego życia zostaje jakby całkowicie przesunięta na stronę Absolutu, ostatecznie pozbawiając człowieka jakiegokolwiek wewnętrznej wartości i sensu⁷³. W sakramencie spowiedzi akt absolucji kapłańskiej wyraża się nie tylko przez słowa, ale i gesty liturgiczne. Epikletyczne wyciągnięcie dłoni nad penitentem oznacza działanie Ducha Świętego – Pana i Ożywiciela, mocą którego Ojciec ocala tego, który duchowo zginął. Słowa o Jezusie umarłym i zmartwychwstałym otwierają przed penitentem kolejny wymiar pedagogii niezawodnej nadziei, że na Jego wzór, nie musi trwać w śmierci, ale z niej wyjść i przejść do życia. Bóg nie jest żądny ofiar z ludzi, przeciwnie sam z siebie w Jezusie, złożył ofiarę na rzecz ludzkiego życia i zbawienia⁷⁴.

Przedostatnia wykrzywiona forma przeżywania duchowości wiąże się z „Bogiem buchalterem”, który rejestruje każdy błąd i wykroczenie człowieka na czas wielkiego sądu. Jawi się on jako wszechobecna instytucja kontrolna, policyjna czy szpiegująca. Posługuje się on przykazaniami i prawami, aby ludźmi sterować, obwiniać ich oraz osądzać. Takie wyobrażenie bazuje ona na logice nagród i kar, na sztywnym oraz skostniałym wizerunku Boga, który „za dobro wynagradza, a za zło karze”⁷⁵. W słowach absolucji Bóg jest Ojcem miłosierdzia, który w swojej głębi zachowuje miłość do grzesznika. Ona zaś skłania Go nie do gromadzenia dowodów łamania prawa moralnego, ale do odpuszczania grzechów i zbierania dowodów Jego miłości do skruszonego człowieka⁷⁶.

Ostatnie karykaturalne wyobrażenie niesie w sobie postać „Boga nadmiernych osiągnięć”, który wpaja przekonanie, że wartość człowieka mierzy się jego pracą i osiągnięciami. Na przychylność, uwagę i miłość tego fałszywego Boga trzeba sobie zapracować i zasłużyć, ponieważ rzekomo w życiu wszystko ma swoją wymierną cenę⁷⁷. Z kolei absolucja wyraża pedagogię obdarowania i komunii. Penitent najpierw otrzymuje od Boga Ojca przez zbawcze działanie Syna i Ducha pojednanie, przebaczenie, pokój i odpuszczenie grzechów. Rozpoznaje, że jego największym i niezbywalnym sukcesem pozostaje otwarcie się na darmową, przebaczącą i bezinteresowną miłość Boga Ojca. Następnie penitent najpierw zostaje włączony w komunię Boskich osób Ojca, Syna, Ducha Świętego i wezwany na Eucharystię we wspólnocie Kościoła⁷⁸.

Podsumowanie

W oparciu o poruszony materiał badawczy można wysunąć następujące wnioski. Formuła rozgrzeszenia ze słowami „Bóg Ojciec miłosierdzia” stanowi znaczące *novum* w stosunku do uprzednich zatwierdzonych sformułowań, które opierały się zasadniczo na wymiarze chrystologiczno-jurystycznym. Fraza „Bóg Ojciec miłosierdzia” została ujęta historio-zbawczo, czyli w schemacie tzw. Trójcy ekonomicznej, który podkreśla działanie Osób Bożych w świecie, a szczególnie w wydarzeniu paschalnym. Tym niemniej zbawcze zaangażowanie Boga znajduje swoje *principium* w Bogu Ojcu – miłosierdzia, z którego wypływa wszelka inicjatywa odkupienia. Miara miłości Ojca objawi się w

⁷² W. Hryniewicz, *Pedagogia nadziei. Medytacje o Bogu, Kościele i ekumenii*, Warszawa 1997, 28-30.

⁷³ K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga*, s. 127-146.

⁷⁴ M. Rusiecki, *System chrześcijańskiego wychowania w relacji do innych systemów*, [w:] *Pedagogika katolicka. Zagadnienia zebrane*, A. Rynio (red.), Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej woli, Stalowa Wola 1999, s. 125-126.

⁷⁵ Por. K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga*, s. 147-157.

⁷⁶ Por. M. Finke, *Pedagogika wiary*, Wyd. Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1996, s. 119.

⁷⁷ Por. K. Frielingsdorf, *Demoniczne obrazy Boga*, s. 158-167.

⁷⁸ Por. M. Dziewiecki, *Odpowiedzialna pomoc wychowawcza*, Radomskie Wydawnictwo Diecezjalne Ave, Radom 1999, s. 115-116.

Męce Wcielonego Syna, a nadto w udzieleniu Ducha Świętego sprawiając pojednanie nieba z ziemią. Ten doksolologiczny wymiar pierwszej części formuły absolucji przechodzi w wymiar aktualizacji sakramentalnego odpuszczenia grzechów. Zbawcze interwencje Boga przez posługę Kościoła ukierunkowane na wybawienie grzesznika objawiają miłosierdzie Boga Ojca wobec człowieka w kondycji upadku i nieszcześcia.

Modlitwa rozgrzeszenia kapłańskiego posiada strukturę ukazującą zaangażowanie osób, od Osób Boskich: Ojca, Syna i Ducha Świętego przez eklezjalne „i ja” kapłana aż po „tobie” przynależące do penitenta. Pokuta i pojednanie dokonuje się w tej bogatej wspólnocie odniesień. Szafarz działając *in persona Christi* mocą Ducha ponownie włącza pojednanego w Kościół powszechny Ojca (KL 2). Penitent pomimo swojego grzechu zostaje rozpoznany w godności swojej ludzkiej osoby i dziecka Bożego powołanego do nawrócenia i świętości.

Chociaż miłosierdzie nie jest przymiotem charakteryzującym personalne właściwości Osób Boskich, ale naturę Boga, to jednak przypisanie go Bogu Ojcu posiada ważną wymowę zbawczą – ekonomiczną. Bóg Starego Testamentu jest tym samym Bogiem i Ojcem miłosierdzia Jezusa Chrystusa, którego miłość objawi się zawsze, kiedy człowiek potrzebuje Jego ratunku. Człowiek zwiedziony przez grzech i zło oraz ograbiony z darów Bożych spotyka się z takim przebaczeniem, w którym Ojciec pochyła się nad potrzebującym w swojej łaskawości, wyrozumiałości a nawet darowaniu należnych kar (*indulgentia*). Sakramentalne pojednanie z Ojcem wnosi pokój w relację z Bogiem i Kościołem oraz oznacza udział w Komunii eucharystycznej i eklezjalnej. W końcu, penitent dobrze usposobiony mocą aktu absolucji kapłańskiej w formie indykatywnej otrzymuje zbawcze skutki tego sakramentu.

Konstrukcja i treść formuły rozgrzeszenia posiada swoje oddziaływanie duchowe, ale i pedagogiczne. Zawarty w niej obraz Boga Ojca miłosierdzia kształtuje całe człowieczeństwo penitenta, nie tylko w wymiarze duchowym, ale i wychowawczo-formacyjnym. Przede wszystkim służy on pogłębieniu zażyłości z Bogiem Ojcem przez Jezusa Paschalnego i dar Ducha, ale również oczyszcza fałszywe wyobrażenia Boga, jakie penitent, jak i spowiednik, może nawet nieintencjonalnie nosić w swoim sercu i umyśle. Bóg nie jest „Bogiem karzącym sędzią”, ani „Bogiem śmierci i destrukcji” ani również „Bogiem księgowym”, ani też „Bogiem wygórowanych osiągnięć” – ale jest Bogiem, Ojcem miłosierdzia.

Streszczenie:

Bóg Ojciec w formule absolucji sakramentu pokuty. Od teologii do pedagogii

Artykuł naukowy podejmuje zagadnienie Boga Ojca w formule rozgrzeszenia w sakramencie pokuty. Składa się on z trzech głównych części. Pierwsza z nich przedstawia okoliczności powstania obecnej formuły rozgrzania. Druga, teologiczna, prezentuje poruszone zagadnienie w ujęciu paschalnych, personalnym i esencjalnym (*misericordia, indulgentia, pax, remissio peccatorum, absolvo*). Trzecia część pedagogiczna ukazuje znaczenie formuły sakramentalnej w tak w życiu szafarza, jak i penitenta, na drodze pedagogii uzdrowienia oraz oczyszczenia z fałszywych wyobrażeń Boga takich jak: „Bóg karzący sędzią”, „Bóg śmierci i destrukcji”, „Bóg księgowy”, „Bóg wygórowanych osiągnięć”. Formuła rozgrzeszenia proklamuje Boga Ojca miłosierdzia i wprowadza w doświadczenie jego zbawczej miłości, formując serce i umysł człowieka.

Słowa kluczowe: Bóg Ojciec miłosierdzia, formuła rozgrzeszenia, odpuszczenie grzechów, wyobrażenie Boga, pedagogia.

Summary:

God the Father in the formula of absolution of the sacrament of penance. From theology to pedagogy

The scientific article addresses the issue of God the Father in the formula of absolution in the sacrament of penance. It consists of three main parts. The first of them, presents the circumstances of the formulation of the present formula. The second, theological, explores the issue in paschal, personal and essential dimension (*misericordia, indulgentia, pax, remissio peccatorum, absolvo*). The third pedagogical part examines the importance of the sacramental formula in both the life of the

minister of sacrament and the penitent, on the way of pedagogy of healing and purification from false perception of God, such as: „The God as a punishing judge”, „The God of death and destruction”, „The God accountant”, „The God of exorbitant achievements”. The formula of absolution proclaims God the Father of Mercy and introduces to the experience of his salvific love, forming the human heart and mind.

Keywords: God the Father of mercy, formula of absolution, remission of sins, perception of the God, pedagogy.

Bibliografia:

Katechizm Kościoła Katolickiego (11 X 1992), Wyd. Pallottinum, Poznań 1994.

Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Dyrektorium Tota Ecclesia. O posłudze i życiu kapłanów (31 I 1994)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 2003.

Kongregacja DS. Duchowieństwa, *Kapłan sługa Bożego miłosierdzia. Wskazania dla spowiedników i kierowników duchowych (9 III 2011)*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 2011.

Obrzędy Pokuty, Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich, Księgarnia św. Jacka, Katowice 2019.

Papież Benedykt XVI, *Posynodalna adhortacja apostolska Sacramentum caritatis. O Eucharystii, źródle i szczycie życia i misji Kościoła (22 II 2007)*, Wyd. św. Stanisława BM, Kraków 2007.

Papież Eugeniusz IV, *Bulla Cantate Domino. Unii z Koptami (4 II 1442)*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1414-1445)*, Tekst łaciński, grecki, arabski, ormiański, polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 30, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 3, s. 570-619.

Papież Eugeniusz IV, *Bulla Exultate Deo. Unii z Ormianami (22 XI 1439)*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1414-1445)*, Tekst łaciński, grecki, arabski, ormiański, polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 30, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 3, s. 492-543.

Papież Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium. O głoszeniu Ewangelii w dzisiejszym świecie (24 XI 2013)*, Wyd. M, Kraków 2013.

Papież Franciszek, *Bulla Misericordiae vultus. O nadzwyczajnym jubileuszu miłosierdzia (11 IV 2015)*, Wyd. TUM Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, Wrocław 2015.

Papież Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Reconciliatio et paenitentia. O pokucie i pojednaniu (2 XII 1984)*, Wyd. św. Stanisława BM, Warszawa 2007.

Papież Jan Paweł II, *Encyklika Dives in misericordia. O Bożym miłosierdziu (30 XI 1980)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 1980.

Papież Jan Paweł II, *Encyklika Dominum et Vivificantem. O Duchu Świętym w życiu Kościoła i świata (18 V 1986)*, Wyd. Pallottinum, Poznań 1986.

Pismo święte Starego i Nowego Testamentu, Wyd. Pallottinum, Poznań 2002.

Rituale Romanum Pauli V Pontificis maximi jussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque ad normam Codicis Juris Canonici accomodatum SSMI D. N. PII Papae XII Auctoritate Ordinatum et Auctum, Editio typica 1952, a cura di M. Sodi – A. Toniolo, Monumenta Liturgica Piana, Città del Vaticano 2008, t. 2.

Sobór Trydencki, *Nauka o sakramencie pokuty (25 XI 1551)*, [w:] *Dokumenty Soborów Powszechnych (1511-1870)*, Tekst łaciński i polski, A. Baron – H. Pietras (opr.), *Źródła Myśli Teologicznej* 33, Wyd. WAM, Kraków 2007, t. 4, s. 483-501.

Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Wyd. Pallottinum, Poznań 2002.

Bibliografia:

Alszegehy Z. – Flick M., *Il sacramento della riconciliazione*, Teologia Attualizzata 12A, Marietti, Torino 1976.

Balthasar H. U. von, *Teologia dziejów. Zarys*, Wyd. Znak, Kraków 1996.

Balthasar H. U. von, *Teologia Misterium Paschalnego*, Kraków 2001.

Batut J.-P., *Cierpiący Ojciec? Nowsze sugestie i propozycja H. U. von Balthasara w kwestii cierpienia Boga*, „Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny” 140 (2004), s. 46-64.

Busca M., *Verso un nuovo sistema penitenziale? Studio sulla riforma della riconciliazione dei penitenti*, Biblioteca «Ephemerides Liturgicae. Subsidia» 118, CLV - Edizioni Liturgiche, Roma 2002.

- Chrost S., *Ojcowie Kościoła a pedagogika. Studium antropologiczne*, Wyd. Difin, Warszawa 2018.
- Dziewiecki M., *Odpowiedzialna pomoc wychowawcza*, Radomskie Wydawnictwo Diecezjalne Ave, Radom 1999.
- Falsini R., *Penitenza e riconciliazione nella tradizione e nella riforma conciliare. Riflessioni teologiche e proposte celebrative*, Ancora Editrice, Milano 2003.
- Finke M., *Pedagogika wiary*, Wyd. Papieski Wydział Teologiczny w Poznaniu, Poznań 1996.
- Frielingsdorf K., *Demoniczne obrazy Boga. Nieprawdziwe wyobrażenia Boga, ich powstawanie, rozpoznawanie i przezwyciężanie*, Wyd. WAM, Kraków 1997.
- Gilles E., *Teologia trynitarna św. Tomasza z Akwinu*, Wyd. Dominikańskie Studium Filozofii i Teologii, Kraków 2014.
- Goyret P., *Powołani, konsekrowani, posłani. Sakrament kapłaństwa*, Wyd. Księży Marianów, Warszawa 2004.
- Granat W., *Dogmatyka katolicka*, Wyd. Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 1966, t. 7/2.
- Hryniewicz W., *Pedagogia nadziei. Medytacje o Bogu, Kościele i ekumenii*, Warszawa 1997.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wyd. Diecezjalne w Sandomierzu, Sandomierz 2013.
- Margerie B. de, *Tajemnica odpustów*, Wyd. WAM, Kraków 2008.
- Moioli G., *Il quarto sacramento. Note introduttive*, Editore Glossa, Milano 1996.
- Pawlina K., *Powołanie kapłańskie AD 2020*, Wydawnictwo Naukowe Collegium Bobolanum, Warszawa 2020.
- Rusiecki M., *System chrześcijańskiego wychowania w relacji do innych systemów*, [w:] *Pedagogika katolicka. Zagadnienia zebrane*, A. Rynio (red.), Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej woli, Stalowa Wola 1999, s. 117-140.
- Sesboüé B., *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik. Rzecz o dokupieniu i zbawieniu*, Seria Alfa i Omega 33, W drodze, Poznań 2015, t. 1.
- Sesboüé B., *Jezus Chrystus jedyny Pośrednik. Rzecz o dokupieniu i zbawieniu*, Seria Alfa i Omega 34, W drodze, Poznań 2016, t. 2.
- Sesboüé B., *Riconciliati in Cristo*, Universale Teologia 26, Editrice Queriniana, Brescia 1990.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. O Bogu II*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, London 1977, t. 2.
- Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna. Umiarkowanie*, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, London 1963, t. 22.
- Tremblay R., *Wprowadzenie ogólne*, [w:] *Synowie w Synu. Teologia moralna fundamentalna*, R. Tremblay - S. Zamboni (red.), Wyd. Księży Marianów PROMIC, Warszawa 2009, s. 19-21.
- Tronina A., *Jahwe – wojownik czy Bóg pokoju*, „Ethos” 18 (2005), nr 3-4, s. 193-209.
- Zarzycki S.T., „Gniew” Boga według św. Tomasza z Akwinu, „Verbum Vitae. Kwartalnik biblijno-teologiczny” 33 (2018), s. 385-421.
- Netografia
- Biblia Sacra Juxta Vulgatam Clementinam. Editio Electronica*, <https://www.wilbourh-all.org/pdfs/vulgate.pdf> (15 XI 2022).
- Papa Francesco, *Discorso ai partecipanti al 31° Corso sul Foro interno promosso dalla Penitenzieria Apostolica* (Aula Paolo VI, 12 III 2021), https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2021/march/documents/papa-francesco_20210312_corso-forointerno.pdf (15 XI 2022).
- Papa Francesco, *Discorso di ai partecipanti al Corso promosso dal Tribunale della Penitenzieria Apostolica* (Sala Clementina, 12 marzo 2015), https://www.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2015/march/documents/papa-francesco_20150312_tribunale-penitenzieria-apostolica.pdf (15 XI 2022).
- Papa Francesco, *Udienza ai partecipanti al 32° Corso sul Foro interno promosso dalla Penitenzieria Apostolica* (Aula Paolo VI, 25 III 2022), <https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2022/03/25/0210/00447.pdf> (15 XI 2022).